פתח דבר

ברגשי שמחה, בתודה ובברכה לנותן התורה יתי״ש, ניצבים אנו בפתח המפעל הגדול והמופלא **'מרדכי השלם'** על מסכתות הש״ס, אשר זוכים אנו בזה להעלותו על שלחן מלכים – מאן מלכי רבנן, ולהגישו בפני לומדי ואוהבי התורה בארבעה כרכים גדולים, במסגרת 'מפעל תורת חכמי אשכנז' שע״י 'מכון ירושלים'.

מעלות רבות ונשגבות שזורות במפעל כביר זה המציבות אותו בקידמת היצירה התורנית של דורנו, הן בדמותם של מאות רבות של קטעים חדשים מתורת רבותינו הראשונים הרואים לראשונה את אור הדפוס, הן באותן רבבות ההוספות וההשלמות, התיקונים ושינויי הנוסחאות, הציונים והמקורות לתורת רבינו, אשר נטוו ונארגו בעמל וביגיעה אין סופית במשך שנים רבות על ידי צוות מובחר של תלמידי חכמים מופלגים. אך יתירה מכך, מפעל זה מגיש לראשונה לעולם התורה את ספר המרדכי, אחד מהעמודים עליו מושתתת ספרות הפסיקה ההלכתית, במהדורה מושלמת מתוקנת ומפוארת.

עורכי המפעל הקדישו את כל מרצם ועתותיהם, ובכישרון רב צללו למעמקי הרבדים הרבים אשר בתורת רבינו. כתבי יד ומהדורות דפוס, נוסח אושטרייך ונוסח ריינוס, הגהות מרדכי, מרדכי ארוך ומרדכי קצר, שלטי גבורים ועוד ועוד, ומתוך כל הרבדים הללו קמה וגם ניצבה מהדורת ״מרדכי השלם״.

•••

״יש ללמוד ספרי הפוסקים דיני התורה כמו הרי״ף ומרדכי והרא״ש ודומיהם דזהו שורש ועיקר לתורתנו״ (ש״ך, יו״ד סי׳ רמ״ו סק״ה)

רבינו מרדכי בן הלל מגדולי הפוסקים באשכנז בתחילת האלף הששי, וחיבורו הוא האוצר הבלום והגדול ביותר של פסקים, תשובות ופירושים, חידושים ומנהגים, מגדולי דורות קודמים ובעיקר מאשכנז וצרפת. מאז הופיע אורו של המרדכי על פני תבל, הפך הוא לספר היסוד ולמקור ראשון במעלה לידיעת תורתם של גדולי אשכנז וצרפת, גרמה לכך גם העובדה, כי ספרים רבים המובאים במרדכי לא ראו את אור הדפוס עד הדורות האחרונים, והמובא מהם במרדכי היווה מקור כמעט יחיד לידיעת תורתם ודבריהם בכלל.

יש הרואים בספר המרדכי את חתימת תקופת הראשונים באשכנז ובצרפת, וכמו התלמוד בבלי לתורת האמוראים, כן הוא המרדכי לתורתם של חכמי אשכנז וצרפת. אך לבד מהכינוס, משובצים בספר מתורתו הגדולה, פירושיו ופסקיו החשובים של רבינו עצמו.

מאז הופיע ספר המרדכי, לא פסקו לומדי התורה מלהגות בו, וכל חכמי ישראל לא נלאו מלעמול בו ולפרשו לדלות ממנו דינים והלכות, פירושים ומנהגים. ספרי הפוסקים ראשונים ואחרונים מביאים את פסקיו והוראותיו ביראת הכבוד, די להזכיר כי שני עמודי ההוראה שכל בית ישראל נשען עליהם, רבינו יוסף קארו בספרו הגדול 'בית יוסף' שעל

הטור ובשלחנו הערוך, ורבינו משה איסרליש – הרמ״א, ב׳דרכי משה׳ שעל הטור ובמפה שפרש על ה׳שולחן ערוך׳, מרבים להביא את דברי המרדכי בספריהם וקובעים הלכה לפי הכרעותיו. הרמ״א למד עם תלמידיו שיעור קבוע בספר המרדכי (שו״ת הרמ״א סימן ל״ח), ואף כתב הגהות והערות על המרדכי אשר כנראה העתקותיהם נדפסו בדפוסים מאוחרים בתוך הספר.

עד כמה התקבל ספר המרדכי כספר הלכה וכספר לימוד, יעידו עשרות העתקות מהספר הפזורים בספריות ברחבי תבל. הספרים הרבים שנתחברו על המרדכי, מהם חיבורים שלמים ומהם הערות והגהות (בין המחברים גאוני הדורות: מהר״ל, מהרש״ל, רמ״א, ב״ח, סמ״ע, של״ה, רבי מרדכי בנעט ורבים אחרים), וכן הקיצורים והמפתחות השונים שנעשו ממנו (כגון ׳מרדכי הקצר׳ לר״ש שליטשטט, ׳מראה מקום׳ למהרי״ק, ׳קיצור פסקים׳ לר״י אוטילינג ואחרים).

אך דא עקא, על אף התפשטותו של הספר וריבוי הדפוסים וכתבי היד, ואולי מפני כן, רבו בספר החיסורים והשיבושים, והלשון קשה ומגומגמת, וכלשון רבותינו: ״כי אתה ידעת את ספר המרדכי ואת שיחו כי לרוב נמצא בו לשונות מגומגמים״ (שו״ת הרמ״א סי׳ ק׳). ״כבר נודע דהרבה לשונות מגומגמים נמצא בספר זה״ (ב״ח או״ח סי׳ תרפ״ב) ״כי חסרונות הרבה ראיתי בו בכמה מקומות״ (שו״ת הרמ״ע מפאנו סי׳ ל״ב).

היתה זו שאיפתם של גדולי התורה ואנשי המחקר בדורות האחרונים, לראות את ספר המרדכי יוצא לאורה כשהוא שלם ומתוקן, אך לגודל המשימה וריבוי החומר, הן משום גודלו של החיבור והן מפני עשרות כתבי היד השלמים ומאות המקוטעים, וגם מפני קשיים נוספים, נשארה השאיפה בבחינת מחשבה טובה בלבד.

• • •

לפני עשרות שנים החל ׳מכון ירושלים׳ בהגשמת החזון, בעריכת ספר המרדכי על מספר מסכתות ע״פ כתבי היד, עם הוספות והשלמות, ציונים ומקורות, ובמשך השנים הופיעו במסגרתו שמונה כרכים ממפעל זה. בשנת תשמ״ג מסכת ביצה ע״י ד״ר ר׳ יהושע הורוביץ ז״ל והרב יצחק קליינמן, בשנת תשמ״ט מסכתות ראש השנה סוכה ויומא ע״י ד״ר ר׳ יהושע הורוביץ ז״ל, הרב אברהם חבצלת, הרב אברהם צבי הכהן, הרב יהודה פפא והרב משה וינברגר, בשנת תשנ״ב מסכת בבא קמא בשני כרכים ע״י הרב אברהם הלפרין ז״ל, הרב חיים הכהן שורץ והרב דוד שלום גרוס, בשנת תשנ״ה מהדורה נוספת של מסכת ביצה יחד עם מסכת תענית ע״י ד״ר ר׳ יהושע הורוביץ ז״ל והרב אברהם חבצלת, בשנת תשנ״ז מסכת מגילה ע״י הרב ד״ר מאיר רבינוביץ, בשנת תשס״ח מסכת פסחים ע״י ד״ר ר׳ יהושע הורוביץ ז״ל והרב אברהם ישעיהו שולביץ, בשנת תשס״ט מסכת סנהדרין מכות ושבועות ע״י ד״ר ר׳ יהושע הורוביץ ז״ל והרב אליהו ולדמן ובשנת תשע״ג מסכת שבת ע״י הרב שלמה אנגל והרב ישי לסר.

בפתחו של אחד מכרכי המפעל הראשונים, כתב מחולל המפעל ואבי היצירה התורנית בדורנו אאמו״ר רבי יוסף בוקסבוים זצ״ל:

> ״במסגרת ׳מפעל תורת חכמי אשכנז׳ אשר ב׳מכון ירושלים׳ נאמץ משימה גדולה ומפעל קדוש זה ולהוציא לאור את ספר ׳המרדכי השלם׳. מוקדם עדיין לתחום את המפעל ומסגרתו, **יחולו שינויים**, והרבה מחשבות בענין״.

בעומדנו כיום בשערי הכרכים המפוארים של מפעל זה, יכולים אנו לומר כי השאיפה והמחשבה קרמו עור וגידים, והחזון יצא אל הפועל. אכן חלו שינויים רבים בתכניות המפעל, בסגנון העריכה, באופי המחקרי ובצורה החיצונית. ארבעת הכרכים של ה״מרדכי השלם״ אינם מהווים המשך ישיר לאותם חלקים אשר הופיעו בעבר, אך אותם חלקים שימשו לנו כנדבכים מרכזיים וכאבני יסוד לתשתית המפעל כולו, וחלקים נכבדים מתוכם שולבו במהדורתנו.

זכות נעימה היא לי להזכיר לטובה ולברכה את עורכי העבר של המרדכי, ובראשם ד״ר ר׳ יהושע הורוביץ ז״ל אשר הקדיש עשרות שנים לחקר תורת המרדכי, ונלב״ע בשם טוב ובשיבה טובה בב׳ תמוז תשס״ח, ת.נ.צ.ב.ה. ועמו יבלחטו״א ידידי הרב אברהם חבצלת שליט״א מחשובי עורכי המכון בעבר אשר ערך מספר מסכתות של מתורת רבינו וריכז במשך שנים את הפרוייקט. ומעל כולם, באהבה ובערגה אציב יד ושם לאיש החזון ורב הפעלים, מייסד וראש המכון ה״ה אאמו״ר זצ״ל, אשר כאמור אף מפעל גדול ונשגב זה הוא פרי חזונו המופלא, נדבך גדול ומרכזי בבניין היצירה התורנית אשר זכה להקים ולבנות, להגדיל תורה ולהאדירה.

•••

התודה והברכה לחברי מערכת המפעל, אשר במשך שנים רבות עסקו ויגעו בכשרון רב ובהתמדה עצומה בעריכתה של תורת רבינו, מסכת אחר מסכת, עד שבסייעתא דשמיא עלה בידם להוציא יצירה הדורה ומושלמת זו. מקרב לב אודה לראש המערכת, איש אשר רוח בו, ידידי הדגול והנעלה הרב יעקב פרבשטיין שליט״א, מראשי מערכת המכון, אשר ברוחב בינתו ודעתו ניהל וניווט את המפעל מתחילתו ועד סופו. עמו יעמוד על הברכה ידיד נפשי הרב משה יצחק הלוי סגל שליט״א, מראשי מערכת המפעל ועורך המדור ׳שלטי גיבורים החדש׳, אשר לולי התמסרותו הרבה להצלחת המפעל לא היינו מגיעים עד הלום.

רגשי ברכה ויקר לכל העוזרים והמסייעים בכל שלבי המלאכה, לאחיי היקרים שליט״א הנושאים עמי את עול הנהלת המכון ומפעליו הרבים, להרב אברהם גפני שליט״א חבר הנהלת המכון, להרב נתן הירש שליט״א מנהל ההוצאה לאור, להרב משה שלום שור שליט״א מחברי מערכת המכון, לידידי היקר ר׳ מנחם הורוביץ שיחי׳ בנו של ד״ר ר׳ יהושע ז״ל אשר תמך וסייע להצלחת המפעל. תודה מיוחדת להרב יוסף סלמון, אשר בכשרון רב ובטוב טעם ודעת עימד ועיצב את כל כרכי המפעל לשם ולתפארת. לכולם יאתה התורה והברכה.

זכות רבינו תעמוד לידידנו היקר והנעלה, תלמיד חכם מופלג ואוהב ספר, ראש וראשון לכל דבר שבקדושה, החפץ בעילום שמו, אשר באהבת התורה הבוערת בו פרס את חסותו על מפעל ׳מרדכי השלם׳, וזכה להקדישו לזכר הוריו ורבותיו. יהיה ה׳ עמו בכל דרכיו ובכל אשר יפנה יעשה ויצליח, ויזכה להמשיך בפעליו הכבירים עוד רבות בשנים, ויראה ביחד עם רעיתו מנב״ת שתחי׳ אך אושר ושמחה מכל יוצ״ח, מתוך בריאות איתנה והרחבת הדעת, עד יבוא גואל.

יהי נועם ה׳ עלינו ומעשה ידינו יכוננו, אכי״ר.

משה בוקסבוים
מנהל המכון

מבוא השער

בסייעתא דשמיא זוכים אנו להגיש בפני הלומדים את ספר ה'מרדכי השלם' על כל מסכתות הש"ס, הרואה אור במהדורה מושלמת ומתוקנת, מהדורה אשר דורות ייחלו לה, חסרונה היה ניכר ורבים היו צריכים לה. ממשיכים אנו בזה שרשרת ארוכה של רבים מגדולי האחרונים שטרחו כמה טרחות להעמיד את מקחו של צדיק, בבירור נוסחאות ספר המרדכי.

עיקר תכליתה של מהדורה זו איננה החידושים הרבים שבאו בה ואשר היו גנוזים בכתבי היד, אלא עצם הבאת ספר המרדכי אשר עולם הפסיקה עומד עליו, כשהוא ערוך ומוגש לפני הלומד במהדורה מתוקנת ומאירת עיניים. רואים אנו זכות גדולה בכך ומקוים אנו שלפי מך ערכנו הגענו לתכלית הנרצית, ויה"ר שלא תצא שגגה וטעות מתחת ידינו.

רבינו מרדכי ב"ר הלל, מגדולי תלמידיו של מהר"ם מרוטנבורג, חי בתחילת האלף השישי ונהרג עם משפחתו על קידוש ה' בעיר נירנברג בשנת ה"א נ"ח. אין בידינו ידיעות רבות על חייו, ואף מקום קבורתו לא נודע, אך "דבריהם הן הן זכרונן", הם דברי תורתו אשר היו אבן פינה של מסורת פסיקת ההלכה בארצות אשכנז.

ספר המרדכי ונוסחאותיו השונות כבר נדונו ונסקרו באריכות ע"י הרב ד"ר ש. כהן במאמרו שתורגם מגרמנית ופורסם ב'סיני' (כרכים ט-טז), ובמבואות לכרכים של "מרדכי השלם" שיצאו לאור במסגרת "מכון ירושלים" ע"י ד"ר ר' יהושע הורביץ והרב יצחק קלינמן (מסכת ביצה), הרב אברהם חבצלת (מסכתות ר"ה יומא סוכה ותענית), ד"ר ר' אברהם הלפרין והרב חיים הכהן שוורץ (מסכת בבא קמא שני כרכים), ד"ר ר' מאיר רבינוביץ (מסכת מגילה), הרב א. ישעיהו שולביץ (מסכת פסחים). דיון מפורט ומרתק מצוי גם בהקדמה לספר המרדכי מסכתות גיטין וקדושין שי"ל ע"י ד"ר ר' מאיר רבינוביץ וד"ר ר' יעקב רוט[1]. במבוא שאנו מגישים כעת אין מגמתנו להציג את כל הדעות השונות, ובודאי שלא להכריע ביניהם. מטרתו ותכליתו של המבוא היא לבאר את הצורך החיוני במהדורה חדשה ומתוקנת, ואת מהות עבודתנו בעריכת מהדורה זו של הספר.

מפיהם של הראשונים וקדמוני האחרונים בדורות שבהם נפוצו ספרי המרדכי על פני ארצות הגולה, אנו למדים כי קיימים מימים קדמונים שני נוסחים לספר המרדכי, אשר נקראו האחד בשם "נוסח ריינוס" והשני "נוסח אושטרייך". על פי רוב, הנוסח המכונה "נוסח אושטרייך" הינו ארוך יותר, ואילו הנוסח המכונה "נוסח ריינוס" הינו מקוצר ומעובד יותר[2], ועל כן יש שכינו את נוסח אושטרייך "מרדכי ארוך"[3].

---

1. מבואות חשובים לנושאים מתוך ספר המרדכי נכתבו ע"י הרב יוסף שלמה סטפנסקי בקובץ מוריה (שנה לד, גליון ז-ט, שבט תשע"ו) לגבי פרק ערבי פסחים, ע"י הרב יצחק סופר במאסף חצי גבורים (חוברת ט) לגבי הלכות קטנות, וע"י הרב א"א אהרונוב במאסף חצי גבורים (חוברת יא) לגבי פרק ערבי פסחים.

2. היינו, שהציטוטים מדברי הקדמונים מובאים יותר באריכות בנוסח אושטרייך. אמנם, מבחינת תוכן הדברים גם בנוסח ריינוס ישנם קטעים ותוספות שאינם בנוסח אושטרייך, אך ביחס אליהם כתב בלקט יושר (אורח חיים עמ' נב) "וכמדומה להגאון זצ"ל כל מה שכתוב במרדכי רינוס ולא כתוב במרדכי אושטריך בכלן יש לפקפק". וכעין זה נמצא בתרומת הדשן סי' עו "ולפיכך לא נכתב במרדכי דבני אושטרייך, ובמרדכי דבני ריינוס שום תלמיד טועה כתבו, או אפשר שכתבו דרך פירוש ולא דרך פסק". אולם לא מצאנו שדעה זו התקבלה אצל גדולי הפוסקים, וכלשון הבית יוסף אורח חיים סי' שפב "אמנם קשה לסתור פסק ערוך הנמצא בחיבור מדקדוק הגאונים".

3. כדוגמת הב"ח שמביא את המרדכי הארוך במקומות רבים בחיבורו ובשו"ת. אמנם יש פעמים בהם נמצא בדברי הפוסקים הביטוי "מרדכי ארוך" והכוונה רק לאפוקי מה'מרדכי קצר' של הר"ש שליטשטט (ראה אודותיו להלן). כמו כן, יש שציינו ל'מרדכי ארוך' וכוונתם לכתבי היד המכונים בשם זה ואינם חלק מספר המרדכי, אלא הוספות מאוחרות המסודרות על סדר המרדכי, אודותיהם ואודות הוספות אחרות למרדכי ראה להלן במבוא על **שלטי גבורים החדש**.

בשל תפוצתו המרובה של החיבור בימי קדם, השתמרו עדיין עשרות כת"י מהחיבור, וניתן להבחין בכתבי יד אלו שהם מחולקים לשתי המשפחות: נוסח אושטרייך ונוסח ריינוס. בכתבי היד המאוחרים יש ששילבו לעיתים יחדיו את שני הנוסחים, ויש אשר אף הוסיפו על שני נוסחי היסוד עוד תוספות וליקוטים מדברי ראשונים אחרים, לעתים בגוף דברי המרדכי, לעתים ב"חלונות" ולעתים בגליונות כתבי היד. יריעה זו נפרסה באריכות רבה במבואות הנ"ל, וכאמור לא באנו להכריע בשאלות המנסרות בחללו של עולם, האם אחד הנוסחים הוא יותר מקורי ומי היה העורך של הנוסח השני.

כאשר עלה החיבור על מכבש הדפוס (הודפס לראשונה בשלימותו בקושטא שנת ה' רס"ט, והוא הבסיס לנוסח המצוי כיום בש"ס וילנא) לקחו המדפיסים כנוסח היסוד של החיבור את נוסח ריינוס, ועל כן חומר רב מתוך המרדכי המצוי רק בנוסח אושטרייך לא הגיע לידנו במהדורות הדפוס[4]. כמו לקביעות רבות ביחס לספר המרדכי, גם לקביעה זו שנוסח הדפוס הוא נוסח ריינוס בלבד יש יוצאים מן הכלל, וכנראה בחלק ממסכתות הש"ס עמד לפני המדפיסים נוסח של אושטרייך או נוסח של ריינוס אשר כבר הועתקו לתוכו תוספות מנוסח אושטרייך[5].

אמנם בכמחצית ממסכתות הש"ס[6], נוסף בדפוסים מדור מיוחד הנקרא 'הגהות מרדכי'. מדור זה איננו זהה בכל המסכתות, והוא מכיל סוגים שונים של השלמות והוספות לספר המרדכי, אשר לא ידוע לנו מי הוסיף, קיבץ וגיבש אותם יחדיו. חלק מה'הגהות מרדכי' הם השלמות למהדורת הדפוס מתוך נוסח אושטרייך[7], כדלהלן. אך מלבד ההשלמות הללו מכילות ה'הגהות מרדכי' ליקוטים נוספים מספרי הראשונים אשר חלקם נוספו אל ספר המרדכי כנראה כבר בכתבי היד, וכן הוספות אשר מוכח מתוכנן ומצורתן שהן מאוחרות יותר, חלקן נוספו כנראה ע"י רבי שמואל שליטשטט[8], מחבר "מרדכי קטן" או "מרדכי קצר". פעמים שנוסף אף עוד מדור של הגהות, ובו 'הגהות שניות' או 'הגהות נוספות', שבדרך כלל אף הם ליקוט מאוחר יותר.

כאמור, מקורן וסיבתן של חלק מתוך 'הגהות מרדכי' הוא משום שנוסח אושטרייך הוא נוסח שבחלקו מקביל לנוסח ריינוס ובחלקו ארוך יותר ובתוספת משמעותית, מתוך כך אירע כפי הנראה במרוצת הדורות שמלקטים קדמונים העתיקו השלמות מנוסח אושטרייך, ואותם ליקוטים באו בדפוסים כ'הגהות מרדכי'. כתוצאה מכך, מכיון שבמקור היו קטעים אלו חלק מנוסחו הרציף של המרדכי בנוסח אושטרייך, גרמה הגשתם כיחידה עצמאית ב'הגהות מרדכי' קושי ובלבול ללומדים במשך הדורות, שכן לפעמים הלומד מתקשה להבחין על מה נסובו הדברים בקטע שלפניו ב'הגהות מרדכי', וחסרים לו הרצף, ההקשר והיחס לדברים שהיו לפניו ואחריו במקור הדברים. במקומות רבים ב'הגהות מרדכי' שהדברים מחוסרי פשר כשהם מנותקים מגוף ה'מרדכי', טרחו מפרשי המרדכי לברר ולציין לאיזה קטע במרדכי הם שייכים. אכן, הדבר ברור במוחש, כי בכל כתבי היד לא קיימת כלל קטגוריה של 'הגהות מרדכי', אלא הכל מקשה אחת של גוף הספר.

כמו כן, חלוקה זו הביאה רבים וגדולים לידי מחשבה שכל כולם של ה'הגהות מרדכי' הינם רק תוספת שאינה מעצם ספר המרדכי, וכפי שכתב החיד"א (שם הגדולים מערכת ספרים ערך הגהות מרדכי) ש"הגהות מרדכי נראה שחיברם רב אחד אחר המרדכי והם מלוקטות מספרים רבים", ודבריו מתבססים בין היתר על דברי תשובת הרמ"א בסי' מ, שכתב בקשר לשאלה על דברי הגהות מרדכי "ואף אם הלשון הוא מגומגם קצת אין להקפיד, כאשר ידעת כי כן הוא דרכן של הגהות להיותן מלוקטים מספרים הרבה ומקובצים הרבה". אף מלשון הש"ך משמע שסבר שהמרדכי

---

4. מאידך, לא כל מה שנמצא בחיבור הנדפס נמצא בכתבי היד הקדומים ובכלל בכתבי היד, ומתוך כך נראה בבירור, שלפני המדפיסים עמדו מקורות נוספים אשר לא הגיעו לידינו.

5. כגון במסכת תענית ובמסכת חולין.

6. הגהות מרדכי נדפסו במסכתות הבאות: שבת, עירובין, מועד קטן, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, שבועות, נדה ומקואות, חולין והלכות קטנות.

7. במסכת חולין ההשלמות הינן מנוסח ריינוס.

8. פעל כשבעים שנים אחר רבינו המרדכי, רבה של שטראסבורג ומגדולי דורו. ראה עוד אודותיו במבוא ל'קיצור ספר המרדכי לרש"ש' עמ"ס ב"ק (בכרך המבוא על ב"ק,

וההגהות מרדכי לא נכתבו ע"י מחבר אחד, שכן כתב (יו"ד קה סק"ב): "שבלתי ספק שהגה"מ לא כוונו להרא"ש... שדרך הגה"מ ומרדכי להביאם". ברם אף שדברים אלו נכונים כלפי חלק מההגהות מרדכי וכנ"ל, מכל מקום חלק ניכר מהגהות מרדכי הם נוסח אושטרייך והם חלק בלתי נפרד מדברי רבינו המרדכי ככל ספרו.

לסיכום, בשל הדפסת המרדכי ע"פ נוסח ריינוס, נשמטו במסכתות רבות חומרים רבים המצויים רק בנוסח אושטרייך, ואילו החלוקה אשר נערכה ע"י המדפיסים במסכתות מסויימות, אשר הציבו את ההשלמות מהנוסח הארוך במקום נפרד (ואשר כינוה: 'הגהות מרדכי') נושאת בחובה חסרון גדול, שכן פעמים רבות הדיבורים הללו הם המשך אחד וברצף לקטעים שנדפסו ב'מרדכי' עצמו, והצבתם בנפרד מכבידה על הלומד ומונעת את הבנת רצף הדברים והקשרם. כמו כן, אין הלומד יכול להבחין אלו מדיבורי ה'הגהות מרדכי' אביהם מולידם הוא רבינו עצמו, ואלו נספחו לספרו בשלבים מאוחרים יותר ולאו מר בריה דרבינא חתים עלייהו.

זאת ועוד, חרף חשיבותו הרבה של החיבור, ידוע לכל לומד כי ספר המרדכי הינו אחד הספרים הקשים ביותר ללימוד, עד שרבים מושכים את ידם מלעיין בו[9]. אחת הסיבות העיקריות לכך היא שיבושי העתקה וטעויות דפוס רבים מאד אשר היו מצויים בו מהדפוס הראשון, שיבושים שהם הרבה יותר מהרגיל בספרים, וכמו שכתב הב"ח (או"ח תרפב) "מיהו כבר נודע דהרבה לשונות מגומגמים נמצא בספר זה כאשר מועתק מלפנים בכמה פנים...", וכך בתחילת ספר גדולת מרדכי (האנוי שע"ה) "באשר כבר נודע כי דעתנו קצרה להבין ולהשכיל בספר המרדכי וכו' כי עלה כולו קמשונים כסו פניו חרולים וטעיות ושגיאות ומלא סיגים שונים". אמנם עיקר התלונה על השיבושים קיימת ביחס לספר הנדפס, שכן בכתבי היד רבים מהשיבושים הללו לא קיימים כלל. כאמור, החל מהדפוס הראשון צצו שגיאות רבות מספור בגוף החיבור, מני אז בכל הדפסה והדפסה שיבושים עלו וירדו, שכן מצד אחד נוספו עוד ועוד שיבושים, ולעומתם חלק מהשיבושים הקודמים תוקנו ע"י המדפיסים.

דבר נוסף שהכביד על הלומדים הוא הקושי להתמצא בו, כמו שכתב הרמ"א (שו"ת סי' ק, ה): "אתה ידעת את ספר המרדכי ואת שיחו כי... באו בתוכו הגהות ודינים רבים שלא במקומן". ונוסף על כל זה ההדפסה הצפופה והרצופה שאינה נותנת רווח בין פרשה לפרשה.

מרדכי השלם

בבואנו להגיש בפני הלומדים את המהדורה המתוקנת והמושלמת של המרדכי, התלבטנו רבות איזה 'מרדכי' הוא יהיה, האם נוסח ריינוס או נוסח אושטרייך, האם אחד מנוסחי כתבי היד או מהדורת הדפוס... אך לבסוף החלטנו להוציא לאור עולם את מהדורת 'מרדכי השלם'.

מהדורה זו כוללת את כל אשר הגיע לידינו עד הלום תחת שמו של ספר המרדכי, הן הדברים שנדפסו והן הדברים שנותרו בכתובים, הן הדברים שברי לנו שיצאו מתחת יד רבינו והן הדברים אשר יתכן שהינם תוספות שהתווספו על דבריו.

• נוסח המהדורה

עת ניגשנו אל המלאכה הגדולה, נדרשו כמה וכמה החלטות עקרוניות, איזה נוסח יש לקחת כיסוד המהדורה; כיצד לדאוג לכך שכל הדברים שבמהדורות ובנוסחאות השונות יובאו במקומם ובסדרם הראוי; וכיצד ניתן בכל אופן לשמר את סדר מהדורות הדפוס אשר דורות רבים השתמשו בהן וציינו לפיהן.

כפי שהתברר אצלנו במהלך מלאכתנו, וכן היא דעת כל המומחים אשר עסקו בחקר תורת רבינו, הרי

◆◆◆

הוצאת מכון ירושלים). חכמי זמננו מצאו לשונות אופיניים להוספותיו, כגון שבראש הדברים נכתב "פנים" וציטוט קצר מהמרדכי.

9. המחשה לגודל הקושי בלימוד הספר היא התופעה הייחודית של ריבוי ספרי הגהות ופירושים שנכתבו ע"י קדמוני האחרונים, הבאים לפלס דרך בהבנת דבריו.

שנוסח אושטרייך הוא הנוסח העדיף כנוסח היסוד של החיבור. בנוסח זה לשונות הראשונים שהובאו בו מלאות ורחבות יותר, וגם דומות הינן יותר ללשון המקור ממנו הובאו הדברים, בעוד שבנוסח ריינוס קוצרו ונערכו קטעים רבים. כמו כן, היקפו של נוסח אושטרייך רחב יותר ביחס לנוסח ריינוס[10]. על כן, בדרך כלל קבענו ליסוד המהדורה את נוסח אושטרייך.

למרות שנוסח הבסיס שנקבע הוא כאמור נוסח אושטרייך, לא השמטנו שום דבר הקיים בנוסח ריינוס גם אם קטע זה איננו קיים כלל בנוסח אושטרייך. ברם, כשהדברים קיימים בשתי הנוסחים ויש הבדלי ניסוח ביניהם לא הלאינו את הלומד בהבאה שיטתית של נוסח ריינוס כצורתו (שכאמור הוא יותר מקוצר וערוך) אלא הבאנו רק את השינויים בעלי המשמעות במדור שינויי נוסחאות. במקומות מעטים בהם היה שינוי תוכן מהותי או שינוי נרחב בכלליות נוסח הפיסקה, באו במהדורתנו שני הנוסחים בגוף ספר המרדכי בזה אחר זה.

קטעים חדשים מכתבי היד אשר לא קיימים בנדפס, שובצו במקומם. כאמור, לא השמטנו את הקטעים שמופיעים בנדפס בגוף הספר אפילו אם לא מצאנו את אותם קטעים בכתבי היד[11], ואף במקום שנוסח הדברים או ראיות אחרות מוכיחות שקטעים אלו הם הוספות מאוחרות, כגון ציטוט ממקור שזמנו מאוחר לרבינו המרדכי, או הגהות שנוספו בדפוסים בתוך הספר בציון "הג"ה" וכדומה, שכן כל מה שנדפס בדפוסים הקדומים של ספר המרדכי בגוף החיבור התקבל אצל חכמי הדורות כחלק בלתי נפרד מהחיבור המקורי. במקומות שנראה שהם תוספת מאוחרת, צויין בדרך כלל בשינויי הנוסחאות כי דברים אלו מקורם בהוספה של הדפוסים או של כתבי היד המאוחרים, ואינם מופיעים בכתבי היד הקדומים.

מאותו הטעם שובצו במקומם על סדר ספר המרדכי מרבית הקטעים מתוך 'הגהות מרדכי' גם אם מקורם איננו ברור לחלוטין. אולם קטעים מהגהות מרדכי שברור לחלוטין שהם תוספת מאוחרת לא שובצו בגוף הספר, אלא הושארו במרבית המקרים במקומם הקיים בדפוסים - במדור 'הגהות מרדכי' ו'הגהות אחרונות' בלבד. להלן תוסבר בפירוט דרך עבודתנו ב'הגהות מרדכי'.

בהעמדת נוסח שלם ע"פ כתה"י, אף סוגיית הטעויות והשיבושים הרבים אשר כאמור היו מנת חלקו של חיבור זה באו בדרך כלל על תיקונם ממילא, שכן שיבושים רבים המצויים בנדפס תוקנו ע"פ כתה"י. אף מרבית התיקונים אשר תוקנו בדפוסים והינם שונים מנוסח כתבי היד, הובאו בגוף החיבור או במדור שנו"ס. לעומת זאת, תיקונים אשר תוקנו בנדפס והם זהים לנוסח כתבי היד לא צוינו, וזאת כדי שלא להלאות את הלומדים ולא ללקט את כל השגיאות שעלו ברבות הימים. מאותו הטעם גם לא צויינו נוסחאות מוטעות או שיבושים אחרים בכתבי היד, אלא רק במקומות בהם ניתן לתלות את הדברים בשינוי מכוון[12].

במהלך מלאכתנו נבדקו היטב אף ההגהות המכונות 'הגהות הרמ"א'[13], אשר בנוסח הנדפס מסומנות הן בכוכב ומקורן ממהדורת זיטומיר תרכ"ד. בכל המקומות, ורבים הם, שהגהות אלו מכוונות לנוסח כתה"י לא ראינו צורך להשאיר את סימוני ההגהות, ושולבו הדברים בנוסח עצמו. כך היתה המידה גם ביחס להגהות מהר"ם טיקטין, אשר מקורן ממהדורת קראקא שנ"ח ומסומנות בדפוסים המצויים בסוגרים ללא כוכב, ולשאר ההגהות ממפרשי המרדכי[14]. במקומות שיש ניגוד בין נוסח כתה"י להגהות השונות, הובאו ההגהות במדור השנו"ס, ופעמים שהובאו בתוך הספר בסוגריים כדרך סימונם בנדפס. במקום שהרמ"א או מהר"ם טיקטין הוסיפו הערות שאינן שינויי נוסח לא הקפדנו להביאם במהדורתנו וחלקם הגדול שולב במדור ההערות.

---

10. יש לציין, כי ישנם קטעים המובאים רק בנוסח ריינוס, ובנוסח אושטרייך לא נמצאו, עיין לעיל הערה 2.

11. בפרט משום שלא סרקנו את כל כתבי היד וקטעי כתבי היד הקיימים לכל מסכת, כפי שיפורט להלן.

12. שינויים משמעותיים שנעשו מחמת הצנזורה, תוקנו או צוינו במדור שינויי נוסחאות.

13. כבר הוכח שהגהות אלה אינן מהרמ"א עצמו אלא כפי הנראה מתלמידו. ראה מאמרו של ד"ר אשר זיו, הגות עברית באמריקה ח"א עמ' 426, ומאמרו של הרב שלום מרדכי סגל בקובץ בית אהרן וישראל גליון לא (ושם העיד שהיה לנגד עיניו טופס של המרדכי עם הגהות בכ"י שקויימו ככי"ק של הרמ"א, ואינו תואם להגהות שבמרדכי הנדפס).

14. בפרט משום שכפי הנראה חלק מהגהותיהם מקורו בכתבי יד שהיו לפניהם, כפי שנראה מהעובדה שהם תיקנו גם דברים

• כתבי היד והדפוסים

בשל תפוצתו העצומה של ספר המרדכי מימי קדם וריבוי הלומדים והמשתמשים בו, נשתמרו מהחיבור עותקים מרובים בכתבי יד, שנכתבו כולם בתקופה של כמאתיים שנה (מזמן פטירת רבינו ועד הופעת דפו"ר של החיבור במלואו). כאמור לעיל בתחילת המבוא, נכתבו בעשרות השנים האחרונות כמה וכמה מבואות ומחקרים בהם נסקרים כתבי היד של המרדכי, ונעשה בהם נסיון לנתח את השתייכותם, אם לנוסח אושטרייך או לנוסח ריינוס. במשך השנים נמצא שככל שנוספות מסכתות נוספות לבחינה ועיון כך מתברר יותר ויותר שכל מסכת ומסכת מהוה עולם בפני עצמו בכמה מישורים, ולעתים גם בהשתייכות כתבי היד[15]. חלק מכתבי יד מהוים במסכת פלונית "עד נוסח" שלם לנוסח אושטרייך, ואילו במסכת אלמונית הינם העתקת נוסח ריינוס. כתבי היד נבדלים זה מזה גם בסדר המסכתות, הבדל זה שימש אצל הקדמונים[16] סימן לאיזה נוסח הם שייכים, אולם בכתבי היד שבפנינו אין זו עדות חד משמעית ומספקת לשיוך כתב היד.

המעיין במבואות ומחקרים אלו או המתבונן ברשימות כתבי היד יווכח כי כמעט לכל מסכת ומסכת ישנם עשרות כתבי יד, וחלק מהמהדירים של המסכתות השונות אשר יצאו לאור בעבר במהדורות מחקריות אכן ניסו להקיף את כל החומר שבכתבי היד. אולם אנו, במסגרת עריכת ה'מרדכי השלם' נמנענו מכך, שכן סברנו שריבוי כתבי היד עלול לגרום לבלבול הלומד לא פחות משהוא עשוי להועיל.

באופן כללי, נוסח הבסיס העיקרי של מהדורתנו הינו בעיקר כתב יד בודפשט, שהוא מכתבי היד המתוארכים הקדומים ביותר שיש בידינו מספר המרדכי[17], וגם היה לעיני גדולי הדורות[18] (נכתב בשנת ה' אלפים גפ"ן (-קל"ג), כשמונים שנה אחרי עקידת רבינו המרדכי).

לאחר מחקר מקיף התגבשה המסקנא, כי יש צורך חיוני להשוות כל דיבור ודיבור במרדכי לששה כתבי יד לכל הפחות, לפי החלוקה דלהלן: שני כת"י המיוחסים כ'נוסח אושטרייך', שני כת"י המיוחסים כ'נוסח ריינוס', ושני כת"י מהתקופה המאוחרת יותר אשר בם מצוי פעמים רבות גם שילוב משני הנוסחים וגם את מרבית התוספות שנוספו לספר המרדכי לפני הבאתו לדפוס.

מתוך זהירות רבה, וע"פ מסקנות דברי החוקרים והמהדירים אשר עסקו בבירור נוסחאות רבינו, כתבי היד העיקריים בהם השתמשנו[19] בעריכת ה'מרדכי השלם' הינם:

- כ"י **ב**ודפשט[20] (מ"ס בביה"ל 31445)
- כ"י ו**ט**יקן[21] (מ"ס בביה"ל 11627)
- כ"י ו**י**נה (מ"ס בביה"ל 1470)

שקשה לומר שזו השערה ע"פ הסברא בלבד.

15. ד"ר ר' מאיר רבינוביץ, לאחר שכתב מבוא מפורט (עם ד"ר ר' יעקב רוט) בהקדמתו למסכתות גיטין וקידושין, חוזר וכותב במבוא למסכת מגילה "ברור הוא שכיום אי אפשר להסיק מסקנות על ספר המרדכי כולו, אלא רק על המסכת שבה דנין".

16. בשו"ת מהרי"ל סי' עו "ואני ראיתי פעם במרדכי אחר וכתוב אלמנה, ושלי הוא מטבע מרדכי על אושטריך, ובמטבע ריינוס כמדומה לי תמצא את כולם אלמנה, והם מדוייקים הרבה יותר משל אושטריך. ואודיעך איזה של ריינוס, [של ריינוס] רגילים להתחיל בב"ק, וערבי פסחים (אי) [אין] בהם, ושערי דרב אלפס בשילהי שבועות אי' כת'. ועוד בכמה מקומות (אי) [אית] חילוקים".

17. יש רגליים לדבר שכת"י וטיקן משקף מקור קדום יותר, שכן רבות בו הלשונות בגוף ראשון, כגון "ולי אני הדיוט", וכן נמצא פעמים רבות הלשון "ואמר לי מורי הר"ם" ביחס למהר"ם מרוטנבורג, שכידוע היה רבו של רבינו מרדכי. אלא שנוסחו משובש במקומות רבים, ולכן ניתנה זכות הקדימה לכ"י בודפשט.

18. כת"י זה היה בשימוש רבינו החתם סופר, כמ"ש בשו"ת חת"ס יו"ד סי' שיח: "ובדקתי במרדכי ישן כתוב על קלף משנת גפ"ן לפ"ק". כפי שציין ד"ר הלפרין במבוא למרדכי השלם לבבא קמא עמ' 25.

19. במסכתות אשר כבר יצאו לאור בעבר במסגרת המכון, הובאו לעתים גם שינויי נוסחאות מכתבי יד אשר לא נבדקו על ידינו עתה והסתמכנו גם על מדורי שנו"ס של המהדורה הקודמת.

20. ראה אודותיו לעיל.

21. כ"י זה מיוחד בלשונות המדברות בעד המחבר בגוף ראשון, ראה לעיל הערה 17. מן העניין להעתיק כאן חלק מדברי המעתיק בראש כתב היד, וז"ל: "כל מקום שאומר **פר"י** הועתק מפרישת רבינו חזקיה, ו**פרי"ו** הועתק מכתב ידו של רבינו יואל שפירש לפני רבינו אפרים וריצב"מ בריגנשפורק. **ריב"א** הוא

- כ"י **ג**ולדשמידט, הספריה הלאומית ירושלים (מ"ס בביה"ל 38531)
- כ"י **פ**ארמה פלטינה 2902 (מ"ס בביה"ל 13795)
- כ"י **ו**רצ'לי (מ"ס בביה"ל 30923)[22]
- כ"י **ש**שון (מ"ס בביה"ל 9334)

רשימה זו הינה על פי החלוקה דלעיל, כתבי יד בודפשט (ב) ווטיקן (ט) משוייכים כפי הנראה לנוסח אושטרייך, כתבי יד פארמה (פ) וגולדשמידט (ג) מהוים עדי נוסח לנוסחת ריינוס, ואילו כתבי יד וירצ'לי (ו) וששון (ש) הינם נוסח משולב (הנוטה בדרך כלל יותר לנוסח ריינוס). אמנם, בחלק מהמסכתות שימשו כתבי יד אחרים, כגון כת"י וינה (נ) כמקור לנוסח ריינוס, מהטעם דלעיל, שכן באותם כת"י במסכתות אחדות הועתק נוסח ריינוס ובאחרות נוסח אושטרייך[23].

מלבד זאת, בעת הצורך נבדקו גם דפוסי המרדכי הקדומים. הדפוסים בהם השתמשנו הם: קושטא רס"ט, שם נדפס לראשונה המרדכי כולו (קדם לו דפוס שונצינו רמ"ד, אלא שבו נדפסו רק מסכתות ברכות וביצה והוא גם מתאים לנוסח אושטרייך ולא לנוסח ריינוס), ונציה רפ"ב, בראגאדין (ונציה) שי"ב וסביוניטה שי"ט (שהן כנראה מהדורות זהות, בהגהת רבי יהושע בועז), ריווא די טרינטו שי"ט, קראקא שנ"ח (עם הגהות מהר"ם טיקטין), אמשטרדם תקפ"א, זיטומיר תרכ"ד (עם הגהות המיוחסות לרמ"א), למברג תר"ך-תרכ"ה וילנא-ראם תרמ"א-תרמ"ו.

◆ הרמזים

החל ממהדורת בארגאדין שי"ב, ניתנו 'רמזים' לקטעים השונים במרדכי ובהגהות מרדכי[24], ועל פי ציון סימנים או רמזים אלו החלו לציין בספרי הפוסקים והאחרונים את דברי רבינו. אמנם, סימנים או רמזים אלו אינם מהווים בכל מקום חלוקה הגיונית של הספר לקטעים, ובמקרים רבים אינם מובנים בעליל. הפתרון לכך הוא, שרמזים אלו אשר הוכנסו על ידי רבי יהושע בועז[25], מטרתם לציין מקבילות מהמרדכי לרמב"ם, ובסוף כל מסכת הובא לוח דינים מסודר לפי סדר ההלכות שברמב"ם, ובו מצויינים ההלכות שבמרדכי לפי הרמזים שבפנים. בראש הלוח נרשם "אילו הם קיצור כל הדינים הנמצאים במרדכי מצויינים באלפא ביתא מסודרים להלכות על סדר המימוני". לוח הדינים הודפס גם כספר בפני עצמו בשם 'קיצור מרדכי וסימניו'. במהדורות הש"ס המאוחרות, וכן בדפוס וילנא ראם, לוח דינים זה לא הודפס בסוף כל מסכת, אלא בסוף מסכת נדה הודפס הלוח על כל הש"ס. סימנים אלו כאמור אינם משמשים כלל כסעיפים לצורך חלוקת המרדכי לקטעים, אלא לציון ההלכות לפי סדר הרמב"ם, כך שיתכן שבפיסקה מסוימת ישנם כמה סימנים ואילו בפסקאות אחרות שאין בהם הלכה תואמת ברמב"ם אין כל ציון[26].

מכיון שהפוסקים מציינים למרדכי לפי רמזים אלו, ובכדי להקל על ההתמצאות בספר המרדכי במהדורתנו, הוצבו ציוני הרמזים על גליון העמוד,

◆◆◆

רבינו יצחק ברבי אשר. **ריצב"א** הוא רבינו יצחק ברבי אברהם. **רבי אבי"ה** הוא רבינו (אברהם) [צ"ל אליעזר] ב"ר יואל הלוי. **רשב"ט** הוא רבינו שמואל ברבי (טוביא) [צ"ל נטרונאי]. **רשב"ם** הוא רבינו שמואל ברבי מאיר. **ראב"ד** הוא רבינו אברהם ברבי דוד. **ראב"ן** הוא רבינו אלעזר ב"ר נתן ז"ל".

22. בכ"י זה יש הוספות המצויות בהגהת חלון (חלקן מצויות בכ"י ששון לעתים כחלק מגוף הספר), אשר חלקן נמצאות גם בנדפס וחלקן הובא ב"שלטי הגבורים" שסביב המרדכי, וחלקן אף לא נדפס מעולם. בדר"כ הובאו הגהות אלו במדור "שלטי הגבורים החדש", ראה אודותיו להלן.

23. יעויין בהקדמה המופיעה במהדורתנו בראש כל מסכת, שם מצויינים כתבי היד אשר שימשו את העורכים כבסיס וכעדי נוסח.

24. יש לציין כי פעמים מעטות נמצא שיש שינויים בין הרמזים בין דפוסי בארגאדין, זיטאמיר ווילנא.

25. מחבר 'מסורת הש"ס' לתלמוד בבלי ו'שלטי הגבורים' על הרי"ף. יתכן שאף 'שלטי הגבורים' על המרדכי חובר על ידו, ראה להלן בפרק העוסק במדור "שלטי גבורים החדש".

26. יש לציין כי במהדורות הש"ס המצויות כיום נדפס בכל המסכתות לאחר המרדכי לוח דינים, אשר מקורו מדפוס ריווא שי"ט. לוח דינים זה נערך ע"י רבי יוסף אוטילינג, ויצא לאור גם כספר בפני עצמו בשם 'סימני וקצורי המרדכי'. כאמור, אין כל קשר בין לוח דינים זה לסימנים שבתוך המרדכי, שהם על פי רבי יהושע בועז, ורק בסוף מסכת נדה הודפס לוח הדינים של רמזיו. יש בנותן טעם לציין שבאחד מכתבי היד הקדומים ביותר של המרדכי (כ"י ווטיקן - ט במהדורתנו) מופיע מספור וציון בתחילת כל ענין בסדר רציף לאורך הספר כולו. מספור זה ארוך ומייגע, והוא מגיע ליותר ממס' תתתתתר. מכל מקום, היות והקדמונים לא הכירו חלוקה זו אלא ציינו לפי רמזי הדפוס לא שנינו את צורת המספור.

ובדרך זו יוכלו הלומדים לדעת את מיקום הקטע בדפוסים, אם במרדכי ואם בהגמ"ר. כאשר בהגמ"ר הרמזים ארוכים מאד, דקדקנו לציין: **ברמז...**, דהיינו שהקטע מצוי בתוך אריכות הרמז.

• מקורות החיבור

ספר המרדכי נכתב כמאסף[27] של פסקי הלכה על סדר הש"ס, ומיוסד על אוסף רחב היקף מדברי רבותינו הראשונים, בעיקר מבעלי התוספות ובית מדרשם, וכפי שכתב בשו"ת הרמ"א (סי' ק) "ספר המרדכי מלוקט ומחובר מספרים שונים"[28]. מרובים הם דברי הראשונים וחיבוריהם המובאים בו אשר לא הגיעו לידינו דרך צינורות אחרים, וזוכים אנו לאורם רק מתוך הבאתם במרדכי. גם במקומות בהם הגיע לידינו החיבור המקורי, פעמים יש בדברי המרדכי נוסח שונה או מתוקן יותר.

תועלת מרובה יש בידיעת המקורות מהם שאב רבינו. ראשית, בכדי להשוות את הדברים ובכך לעמוד על נוסח הדברים המדוייק. שנית, מעיון בגוף המקור ניתן להתחקות אחר שרשי הדברים ולעמוד על ההקשר בו נכתבו הדברים. דא עקא שבמהדורות הדפוס לא מופיעים אלא מקצת הציונים למקורותיו של רבינו, ומתוך כך פעמים רבות ייחסו הפוסקים חידושים שונים לרבינו ונעלם מהם היות הדבר שאוב מאחד מרבותינו הראשונים שקדמו לו[29].

בעיון בכתבי היד שלפנינו מתברר, כי קטעים רבים נוספים מסתיימים בציון המקור. במהדורתנו הוחזרה עטרה זו ליושנה, ובכל המקומות שבכתבי היד מצויין מקור דברי רבינו, כגון: תרומה, תוס', רבינו יואל (פרי"ו), ראבי"ה, מהרי"ח (פר"י) וכו', הושלמו הדברים כפי שהם בכתבי היד. אף במקומות אשר בהם לא מופיע ציון המקור בכתה"י, אולם מקור הדברים ברור על ידי השוואת הלשון, השלמנו את ציון המקורות כפי שעלה בידינו.

מקורות המרדכי נכתבו בדרך כלל בסוף הפסקאות או בסוף התשובה, והם הודגשו במהדורתנו באות שונה. במקרה שציון המקור הינו תוספת שלנו, הוא מופיע בתוך סוגריים. במקום בו מקור הדברים צויין על ידי רבינו בראש הקטע, לא חזרנו וכפלנו אותו בשנית בסוף הקטע.

• מבנה המהדורה

הקדמות בראש המסכתות:

בשל ההבדלים הקיימים בחיבור בין מסכת למסכת, הקדימו העורכים הקדמה קצרה בראש כל מסכת, בה נכתבו עיקרי הדברים הנוגעים לחיבור במסכת זו, כגון כתב היד אשר שימש כנוסח הבסיס, כתבי יד נוספים בהם נעשה שימוש, טיבן של 'הגהות מרדכי' למסכת ועוד. הלומד ימצא תועלת מרובה בהקדמות הללו.

חלוקה לפיסקאות:

דברי רבינו המרדכי קוטעו וחולקו לפסקאות, לא על פי ציוני ה'רמזים' אלא לפי תוכן עניינם. בתחילת הקטעים המתייחסים לעמוד חדש בש"ס נרשם ציון הדף והעמוד, וגם בכותרות שבראשי העמודים בספר

---

27. מלבד הליקוט הגדול שעשה רבינו, פעמים רבות מביע הוא את דעתו, מכריע בין השיטות ומורה כיצד יש לנהוג. זאת ועוד, מצינו בדברי הפוסקים שאף במקומות שנראה שאין כאן אלא הבאת דברי קודמיו, יש לדייק מתוך הדברים מהי דעתו של רבינו המרדכי עצמו (ניתן לראות זאת בבירור במקומות בהם רבינו המרדכי מדלג כמה פעמים באופן עקבי על הוראת דין מסוים המובא בתוך דברי הראשונים שלפניו וכדו'), ראה מש"כ בדרכ"מ חו"מ סי' רל"ו "מדהביא דברי הרמב"ם בלא מחלוקת, ש"מ דס"ל כוותיה". וכן בעוד מקומות. וראה בב"ח או"ח סי' רס"א שכתב, דמהא שהביא המרדכי את דברי היראים ש"מ דס"ל להחמיר כוותיה.

28. שאלה גדולה הנגזרת מהעובדה שהספר בנוי על בסיס אוסף דברי הקדמונים, האם יש מקום לתהות ולהקשות סתירות בדברי המרדכי. מצד אחד מצינו בהרבה מקומות שגדולי הפוסקים מקשים סתירות בדבריו, ואין כאן המקום לפורטם. ומאידך, בספר מאמר מרדכי (או"ח שו, ו) כתב "ונמצאו דברי הגהות מרדכי סתרי אהדדי מפרק זה לפרק זה. ואי"ז כ"כ מן התימה, שכן מצינו בהרבה מקומות במרדכי והגהותיו, שכבר ידוע מספרי הכללים שהוא מלוקט מדברי כמה גדולים", וכן מצינו בעוד מהאחרונים. בשו"ת יד יצחק (ח"ב סי' נ"ו) נוקט הכותב בדרך ביניים "דברי המרדכי מלוקטים מדברי הראשונים ז"ל הן מבעלי התוס' והן משאר הראשונים ורבוותא ז"ל, ולכן גם בדברי המרדכי צ"ל כמו שאמרו בדברי התוס' דבודאי אם אפשר להשוות דבריו בלי סתירה עדיף ונכון לעשות כן, אבל לעשות סתירה בדבריו ולהחליט קושיה ופליאה עליו - הוא דבר בטל מהאי טעמא שכתבנו".

29. יש לציין, כי רבים מספרי הראשונים לא ראו עדיין את אור הדפוס בזמנם, כדוגמת ראבי"ה, אור זרוע ועוד רבים, ועל כן דברי רבינו היו המקור היחיד לדבריהם.

צויין באיזה עמוד בש"ס עסקינן[30]. לומדי המסכת על הדף ימצאו בדרך זו את מבוקשם בנקל. בכל מקרה שבהם נפתחת הפיסקה בציטוט מדברי הגמרא או מדברי הרי"ף[31], הודגש הציטוט, וכן נעשה כאשר בראש הקטע ציין המרדכי את מקורו. במקום שהציטוט בתחילת הדיבור הוא מלשון הרי"ף ולא מלשון הגמרא, השתדלנו לציין את הדבר.

כותרות צד:

בשולי הגליון נוספו כותרות צד, המציינות את מיקום הקטעים ע"פ ציון הרמזים כפי שהיה מקובל עד הלום. בקטעים הקיימים בדפוס, צויין בצידם איזה "רמז" הם בנדפס; בקטעים שבדפוסים נמצאים ב'הגהות מרדכי' ובמהדורתנו שולבו במקומם, צויין בצידם איזה "רמז" הם בהגמ"ר, ובצידם של הקטעים החדשים המופיעים מתוך כתבי היד צויין "כת"י". על דרך כלל, קטע שלא צויין בצדו מאומה, הרי הוא המשך של הקטע הקודם.

מדור שינויי נוסחאות:

במדור זה צוינו התיקונים שנעשו ע"פ כתבי היד, וכן הבדלי ושינויי נוסח ככל שישנם בכתבי היד ובדפוסים השונים, כאשר יש בו שינוי משמעות, אפילו כל דהו[32].

כמו כן, במדור זה ובמדור ההערות צויינו מקורותיהם של כל הקטעים אשר נוספו במהדורתנו, או בפסקאות שהן יוצאות דופן מצד מקורן, כדוגמת קטעים המצויים בנדפס אך לא מצאנום באחד מכתבי היד שהיו לנגד עינינו; קטעים המצויים בכתבי היד אך לא בכת"י העיקרי - כ"י בודפשט וכד'.

מדור הערות וביאורים:

במדור ההערות עמדו לנגד עינינו שתי מטרות. האחת, להרחיב "כלפי מעלה" לבירור מקורותיו של רבינו, ו"כלפי מטה" לציין היכן הובאו דבריו בראשונים שלאחריו ובספרי הפוסקים, ובפרט הבית יוסף הדרכי משה ונו"כ השו"ע. המטרה הנוספת היא להעמיד ביאור קצר לדבריו. הביאור בנוי בעיקר על מפרשי המרדכי המובהקים[33] ושאר מפרשים ופוסקים שנשאו ונתנו בדבריו, וכמו"כ ע"פ מקורותיו של רבינו (שפעמים לא היו לעיני מפרשיו) השופכים אור חדש

---

30. זאת למרות שכאמור לעיל, פעמים שונה סדרו של ספר המרדכי מסדר העניינים בש"ס.

31. על אף שכפי הנראה נכתב ספר המרדכי במקורו על פי סדר הרי"ף וכבן לוייה לחיבורו, העדפנו לציין בראש הדיבורים ובכותרות העמודים את סדר הדברים לפי דפי הש"ס, מאחר ובדורות האחרונים דפי הגמרא קביעי וקיימי, והם הדרך הנוחה ללומד ולמעיין. יש לציין, כי פעמים רבות רבינו אינו דן בשיטת הרי"ף ואף מתעלם ממנה, וכפי הנראה הפתיחה בלשון הרי"ף הינה מסיבה כלשהיא ולא שבא לפרש את דברי הרי"ף.

32. שינוי נפוץ בין הנדפס לכתה"י, שקטעים רבים בנדפס פותחים בתיבת 'מסקינן', ובכתה"י מצוי הדבר פחות. בדרך כלל השמטנו פתיחה זו בהתאם לכתה"י ושינוי זה לא צויין, משום שאין משמעות לאותה פתיחה, שכן היא מופיעה גם במקומות שאין שום שקלא וטריא בגמ' על הדין המובא, וע"כ שאינה אלא מילת פתיחה בלא משמעות.

33. חיבור המרדכי שימש כספר לימוד עיקרי אצל חכמי הדורות וישיבותיהם, הן קודם תקופת הדפוסים והן לאחר מכן, ובעקבות כך זכה לריבוי פירושים והגהות שבאו לפלס דרך בהבנת דבריו ולסקל את שיבושי הגירסאות השונות. חלק מן הביאורים וההגהות שובצו על הגליון בדפוסים מאוחרים ובפרט בדפוס וילנא, וחלקם נותרו כספרים נפרדים. נפרט אותם בקצרה.

בגדי ישע מאת רבי ישעיה הורוויץ בעל השל"ה. בכמה מסכתות נדפס הפירוש על הדף, ובמסכת ברכות נדפס בנפרד בסוף ספר עמק ברכה לאביו רבי אברהם. **פירוש בעל הסמ"ע בכת"י** חלקים מן הפירוש למסכת ברכות נדפסו בקובץ 'ישורון' (כרכים ב, ג). **שארית יוסף** לרבי יוסף כ"ץ גיס הרמ"א, נדפס בסוף שו"ת זה. **גדולת מרדכי** לרבי ברוך בן דוד מגניזן, נדפס כספר נפרד. **טל אורות** למהר"י ן' ג'ויא, מכיל ביאורים רבים למרדכי. **ביאור מהר"ם בנעט** למסכת ברכות והלכות קטנות. **מצמיח ישועה** לרבי יהושע העשיל ממינסק רב בביחוב. **בית שמואל הקטן** לרבי שמואל מועד אב"ד וואשילקאווע (נדפס מכת"י בשנת תש"ע ע"י הרב אביגדור ברגר) ועוד.

החל מדפוס סביוניטה נדפס בשולי המרדכי **הגהות הב"ח**. בבית מדרשו של הרמ"א מצאנו הגהות רבות סביב המרדכי, ובהם **ההגהות המיוחסות לרמ"א** (כפי הנראה נכתבו ע"י תלמידו, ראה לעיל). **הגהות מהר"ם טיקטין** לרבי מנחם דוד מטיקטין תלמיד הרמ"א, אשר עמד מאחורי הוצאת המרדכי בקרקא שנ"ח ושילב בה הגהות וחידושים. **הגהות תלמיד הרמ"א בכת"י**. הגהות רבי ישראל ב"ר שכנא (**מהר"י**) ורבי צבי הירש שור (**מהצה"ש**) ועוד. כן ידוע על עוד גדולי עולם כדוגמת **מהר"ל מפראג**, **מהרש"ל** ועוד אשר הגיהו ופירשו את דברי רבינו ודבריהם מובאים בחיבורים השונים.

כן נדפסו ביאורים על המרדכי שהם בעצמם ליקוטים של פירושים, אשר נדפסו סביב דברי רבינו, והם **שלטי הגבורים** ראה אודותיו לקמן במבוא לשלטי גבורים החדש. **חידושי אנשי שם** לרבי משה ב"ר שמעון מפרנקפורט, המלקט בתוכו קטעים מתוך חמשה פירושים: שארית יוסף, מהר"ם טיקטין, גדולת מרדכי, דרך תמים וחידושי מהר"ן לרבי נתן נטע שפירא.

על דבריו. נעשתה השתדלות להקיף במידת האפשר מחד, ומאידך להשאר במסגרת דיון בדברי המרדכי מבלי לחרוג לכיוונים אחרים. כטבעם של דברים, מדור זה הוא המדור המושפע ביותר מטעמו האישי של העורך, ועל כן יש בו הבדלים בין המסכתות השונות.

הגהות מרדכי:

על אף שחלק נכבד מתוך דברי הגמ"ר שולבו בתוככי המרדכי כפי שהרחבנו לעיל, בכל זאת לא נמנענו מלכפול שוב את הדברים ולהוסיף בסוף כל מסכת את המדור של הגמ"ר כפי המופיע בדפוסים, וזאת בכדי להקל על הלומדים והמעיינים למצוא את דברי הגמ"ר על אתר כפי שהודפס עד עתה וכפי שציינו אליו בספרי האחרונים. אולם את מדורי השנו"ס וההערות לא כפלנו בשנית, ובשולי הגליון צויין בכל קטע היכן שולבו הדברים בגוף הספר, ועל המעיין להתבונן שם בשנו"ס ובהערות.

יוצאים מכלל זה הדברים שבאו בדפוסים כ'הגהות שניות', 'עוד הגהות' ו'הגהות נוספות' וכן חלקים מעטים מתוך הגהות מרדכי אשר ברור מתוך תוכנם וצורתם שהינם תוספות מאוחרות ועל כן לא שולבו בגוף הספר ונקראו 'הגהות אחרונות'. בקטעים אלו, נערכו מדורי השנו"ס וההערות עליהם במקום בו הם מופיעים, דהיינו ב'הגהות מרדכי' וב'הגהות שניות'.

שלטי גבורים החדש:

מגולות הכותרת של מהדורתנו הינו מדור "שלטי גבורים החדש", הכולל בתוכו הוספות מאוחרות על דברי רבינו, אשר הוצבו ע"י הקדמונים סביב החיבור ובגיליונותיו. על מקורותיו של שלטי גבורים החדש ועל עקרונות עריכתו, יוחד מבוא בפני עצמו. מפני חשיבותו הרבה של מדור זה, בכל מקום בו ישנה תוספת בשלט"ג צויין הדבר בגוף החיבור בציון מיוחד: ▽. יתר על כן, במקומות בהם הורגש צורך מיוחד, הובאו קטעים מתוך המדור בתוככי החיבור בצורת 'חלונות' עם ציון כוכבית * במקום אליו משתייכים הדברים.

• חרוזות איסור והיתר

מלבד ספר המרדכי, ידוע עוד חיבור אחד של רבינו, חרוזות איסור והיתר, אשר נדפס לאחרונה ע"י הגאון רבי דוד דבליצקי, מהדיר הראבי"ה והראב"ן, בקובץ "ישורון" כז עם דברי מבוא מפורטים, ועם פירוש מכתב יד המיוחס אף הוא לפי ההשערה לרבינו המרדכי עצמו וראה לראשונה אור עולם. נראה שהחרוזות הם קיצור של ספר התרומה על הלכות איסור והיתר. לשלמות מהדורתנו הבאנו גם חיבור זה ברשותו האדיבה של הרב דבליצקי ותודתנו נתונה לו, יה"ר שימשיך בהפצת מעיינות הראשונים חוצה.

התודה והברכה

בעזרת השי"ת זכינו לצוות של עורכים תלמידי חכמים המיוחדים בהיקף ידיעותיהם וברוחב דעתם במפעל חשוב זה. ראש וראשון הרב משה יצחק סגל שנשא את המהדורה על שכמו והביאה עד הלום, ואתו הרב יוסף שלמה סטפנסקי, הרב ישי לסר, הרב שלמה אנגל, הרב שמאי רובין, הרב יקותיאל כ"ץ והרב נתנאל קצבורג, שהיו שותפים לא רק בעבודת הקודש של העריכה, אלא גם בעיצוב התבנית של המהדורה, בדיבוק חברים, מתוך מחשבה מעמיקה וזהירות רבה. דומה כי אין היבט ופינה שלא נשקלו שוב ושוב, בכדי להביא את הספר לשלמותו הראויה. זכות רבינו המרדכי תעמוד להם ולזרעם שלא תמוש התורה מפיהם.

נעזרנו בידיעותיו המופלגות של ידידנו הנעלה פרופ' הרב שמחה עמנואל, אשר נענה תדיר לפניותינו בנפש חפצה ובעין טובה.

מבקרי המהדורה הרב שמואל ברוך גנוט והרב משה שלו' שור, עמלו רבות בסיקול טעויות ושיבושים רבים ובהבאת המהדורה אל תיקונה. בלעדיהם ובלעדי דייקנותו של הרב דוד חן, סבלנותו וחכמתו של מעמד הספר הרב יוסף סלומון, לא היתה העבודה יכולה להגיע לשלימותה, שכרם הרבה מאד מן השמים.

ידידי הרב משה בוקסבוים שליט"א, מנהל המכון, נשא על שכמו את הפרויקט מעל עשר שנים, את הקשיים ואת ההתלבטויות, את העלות הכבדה ואת הסבלנות הדרושה, וחכמתו עמדה לנו בכל פינה ופינה. עמו יבורכו אחיו הרב שלמה בוקסבוים, חבר הנהלת המכון, ואמם הדגולה הרבנית מלכה בוקסבוים אשת מייסד המכון וראשו עשרות בשנים הרב יוסף בוקסבוים זצ"ל. יהיו מפעלותיהם הברוכים, אשר ממשיכים ונושאים פירות ופירי פירות עד היום הזה,

פרי הילולים לזכותו בעולם העליון עד ביאת גואל צדק.

מהדורה זו ניצבת על גבי התשתית שיצרו קודמינו, היא עבודתם של מהדירי המרדכי השלם לדורותיהם. ומתוך שמידה רבה מעבודתם משוקעת גם היא במהדורתנו ראינו לנכון להזכירם, איש על מחנהו, בהקדמה הקצרה שבראש כל מסכת, לאות ולמופת למייסדי העבודה הגדולה הזו. יזכר לטוב בפרט ד"ר הרב יהושע הורוביץ ז"ל, שהקדיש שנים רבות לחקר ולבירור נוסחאות המרדכי, ברבות מהמסכתות שיצאו לאור במשך השנים ע"י מכון ירושלים.

ההדרת ספרי הראשונים בדורנו, וגילוי גנוזות מתורת הראשונים, מתאפשרת אודות לעבודתם המסורה של הספריות השונות בהם נמצאים כתבי היד, ולהם אנו מביעים את הוקרתנו. המקום בו מרוכזת כיום כמעט כל התורה שבכתבי היד בעולם הוא המכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי, וצוות עובדיו מכיר על בוריים את הכתבים ונכון תמיד לסייע לכל דורש. תודתנו לצוות המכון ובפרט לידידנו ד"ר הרב עזרא שבט אשר אנו נהנים ממנו עצה ותושיה תדיר.

בתפילה שיהא לרבינו הקדוש רבי מרדכי בן רבינו הלל נחת רוח בעולם העליון מבירור מקחו, ובתפילה שלא תצא תקלה מתחת ידנו.

יעקב פרבשטיין

שלטי גבורים החדש

יומא טבא הוא לרבנן בו זוכים אנו להעלות על שלחן מלכים - מאן מלכי רבנן, את החיבור 'שלטי גבורים החדש', הנספח ל'מרדכי השלם' וקובע ברכה לעצמו. חיבור זה הרואה אור לראשונה מכתבי יד, מכיל אלפי קטעים של פסקים ותשובות, חידושים וביאורים מאת רבותינו הראשונים זיע"א אשר לא נכללו במרדכי, או הוספות ישירות על דברי המרדכי ואף קטעים בודדים מדברי המרדכי בעצמו.

שני מקורות מרכזיים נמצאים בבסיסו של ספר זה. הראשון, שהוא המקור העיקרי, הינו ספר 'מרדכי ארוך' (או 'מרדכי גדול'). המקור השני, הוספות שנוספו בכתבי היד של המרדכי - הן כחלונות בתוככי הכת"י והן בשולי העמוד - בעיקר בכתב יד וירצ'לי המלא והגדוש בתוספות אלו. הצד השווה שבהם, שכולם נערכו ונסדרו סביב לספר המרדכי, ידיים רבות משמשו בהם, אולם עד היום לא זכו לצאת בצורה מתוקנת ומסודרת לאור עולם.

מרדכי ארוך

תפוצתו הרבה של ספר המרדכי בתוך תקופה קצרה לאחר כתיבתו, והיותו לספר הפסקים השימושי והנפוץ אצל חכמי הדורות שלאחריו, יצרה ריבוי של תוספות, השלמות, הגהות, הארות והערות לדבריו ע"י מלקטים שונים שנכתבו על גיליונות כתבי היד של המרדכי. תוספות אלו היוו פעמים רבות יחידות נפרדות, כמו תשובות רבות של רבותינו הראשונים או פסקי דינים המלוקטים מהגאונים והקדמונים.

ה'מרדכי ארוך' הינו חיבור גדול הנסמך ונספח למרדכי, והינו המקור הגדול והחשוב ביותר של הוספות על דברי המרדכי. יתכן שמעתיק עלום שם ליקט מתוך גיליונות כתבי יד של המרדכי שהיו לפניו את כל ההוספות ויצר את החיבור דנן. אמנם יש הסבורים שבמקור היה חיבור זה משולב בתוך המרדכי, היינו ששני החיבורים היו במקורם חיבור אחד, ומאוחר יותר הוציאו מעתיקים מתוכו את הנראה בעיניהם כמרדכי ומעתיק נוסף העתיק את הקטעים הנותרים כחיבור מיוחד בפני עצמו שהוא ה'מרדכי ארוך'[1]. אולם חמדה מופלאה זו אשר ערכה לא יסולא בפז, על אף חשיבותה העצומה והיותה מקור לדברי גדולי הפוסקים כדלהלן, היתה גנוזה וספונה עד הלום, ועתה עולה על מכבש הדפוס לראשונה בשלמותה על סדר ספר המרדכי.

רובם המוחלט של הדברים שהובאו בחיבור זה מצויים כבר בידינו בספרי הגאונים והראשונים, כגון: תשובות הגאונים, ספרי דבי רש"י, ספר הישר, ספר התרומה, ראב"ן, ראבי"ה, אור זרוע, ובעיקר תשובות ופסקי מהר"ם מרוטנבורג, בחלקם אין בהם חידוש אלא בהיותם עד נוסח נוסף לכתבי הראשונים הללו. אמנם, חלק ניכר מתוך החיבור הינו אומר הבא מן החדש, תשובות ופסקים שלא היו ידועים מעולם ומקורם הוא בחיבור זה.

חיבור זה הינו אף המקור העיקרי שבידינו של פסקים ותשובות מהספר הקדמון 'בשר על גבי גחלים' לרבינו ביבי גאון, אשר נעלם באירועי הזמן, כפי שמביא המהרי"ל במנהגים (ליקוטים אות עא): 'ספר אחד נקרא ספר בשר על גבי גחלים מפני שמה שכתוב בו יש סברא וטעם כבשר הנצלה ע"ג גחלים, ואינו מצוי בינינו כי בעו"ה בגזירות נעלם ממנו. והוא זה שהביא בפוסקים

---

1. פרופ' ר' שמחה עמנואל; מגנזי אירופה ב, פרק תשיעי. ואכן יש להוכיח כדבריו, שאמנם מרבית הקטעים שבמרדכי ארוך לא נמצאו בגיליונות של כת"י אחרים, ואילו החיבור היה מלוקט מכת"י שונים היה לנו למצוא קטעים אלו אף בכת"י אחרים אשר היוו מקור לחיבור זה. גם כינויו "מרדכי גדול" רומז לכך שהיה חלק מהחיבור.

חיבור רב ביבי, והרבה נמצא במרדכי הגדול׳[2]. בנוסף לכך, בסוף החיבור מובאות תשובות רבות של הגאונים והקדמונים שלא על סדר המסכת או המרדכי, אלא כיחידה עצמאית המחולקת לפרקים לפי נושאים, והם כוללים תשובות לדיני קרקעות, הלואה, הודאה, ירושה, שטרות, קנין, קידושין ועוד, וכן פסקי דינים מלוקטים מספר התרומה ועוד: דיני תפילה, ברכות, נטילה, תפילין, מזוזה, חדש, כלאים ועוד רבים. חלק מאותם התשובות ופסקי הדינים מובאים פעמיים, גם במקומם על סדר המסכתות והמרדכי וגם בסוף כתב היד, וחלקם מופיעים רק בסופו.

כך מעשהו של חיבור זה, כמעט כל הגהה או תוספת משוייכת היא לפיסקה מדברי המרדכי, ולכן נפתח כל קטע בציטוט מדברי המרדכי כ׳דיבור המתחיל׳ (ע״פ רוב, המילים האחרונות במרדכי שבאותו הענין עליו נסובו ההגהות, כאומר עד כאן דברי המרדכי ומכאן דברי ההגהה), ועליהם הוסיף **הגה** בתחילת ההעתקה, **וע״כ** בהשלמתה[3]. צורת כתיבה זו נעשתה גם במקומות שאין קשר בין הדברים שנוספו במרדכי ארוך אל עצם דברי המרדכי, והם באו כהשלמה לחיבור על ידי ליקוט הוספות מדברי הראשונים על סוגיית הגמרא במקומות ובענינים שרבינו המרדכי לא עסק בהם בספרו. אמנם, כפי הנראה מעתיק כתב היד לא היה בר אוריין, ובמקומות רבים לא השכיל להבין ולכוון לאיזו נקודה בדברי המרדכי שייכת ההוספה, והחליט מדעתו ליצור ׳דיבור המתחיל׳ מדברי המרדכי שאינו מתאים לתוכן ההוספה, ואף יצר במקומות אחדים משפטים תמוהים מחיבור שתי פיסקאות שונות וכדו׳. משום כך במהדורתנו לא ראינו טעם להעתיק גם את ה״דיבור המתחיל״ לתוך הספר, מלבד במקומות שבהם דברי המרדכי ארוך הם המשך ישיר לדברי המרדכי בספרו, והדבר נחוץ לצורך הבנת הענין.

◆◆◆

חיבור זה הגיע לידינו בשני כתבי יד שלמים ומשובחים[4], כת״י אוקספורד (Opp. 42 מ״ס 20593) וכת״י הסמינר לרבנים בניו יורק (Rab 673 מ״ס 41418). כפי הנראה שני כתבי היד הועתקו על ידי אותו סופר ממקור אחד[5], שכן הכתב בשניהם כמעט זהה, והם מקבילים בנוסח ובצורת הכתיבה (שני טורים בעמוד, השלמות והגהות בגליונות, והקבלה כמעט שורה מול שורה). במקומות רבים בשני כתה״י ישנם דברים משוללי הבנה, וכפי הנראה כך היה בכת״י המקורי או שהכתב שם היה מטושטש, ועל כן הדבר חוזר על עצמו בשני כתבי היד. אמנם, יש אי אלו טעויות ודילוגים שפעמים שאירעו בכת״י אחד ולא ברעהו, והצלחנו לתקן ולהשלים עפ״י השני.

חיבור זה היה מוכר לפחות מפי השמועה גם בדורות קדמונים, ומזה כמאה ועשרים שנה יד החוקרים ממשמשת בו ודולה מתוכו פנינים ומרגליות קדומים. העתקות מכ״י אלו נדפסו בכתבי עת שונים, ושימשו מקור של עשרות

◆◆◆

2. ספר זה מובא פעמים רבות בדברי רבותינו הראשונים, ואף בדברי התוספות במסכת יבמות (לד, ב). כאמור במרדכי ארוך מובאים עשרות פסקים בשם ספר זה, וכבר בשנת תרע״א ליקט את רובם מהכת״י הרב ד״ר אברהם זולצבאך והוציאם לאור.

3. צורת כתיבה זו יצרה פעמים טעויות ביחוס תשובות אל מחברים אחרים. בתשובות בעלי התוספות סי׳ פ ייחס תשובה מסוימת למהר״ם, היות וחתימת התשובה היא ׳עכ״ל מאיר ב״ר ברוך׳, אך לפני המילים הללו הופיע ׳ע״כ׳, כלומר שבזה הסתיימה ההגהה והתשובה המועתקת, והמילים ׳עכ״ל מאיר ב״ר ברוך׳ הם ציטוט ׳דיבור המתחיל׳ מתוך המרדכי לפתיחת ההגהה הבאה, והתשובה היא אינה למהר״ם אלא לרבינו ברוך בעל ספר החכמה, ראה בשלטי גבורים החדש כתובות אות קסט ומרדכי בבא בתרא רמז תרכג ובהערות שם.

4. ראה במבוא של ר״א הלפרין לספר המרדכי על ב״ק עמ׳ ח-ט, סקירה של כתבי היד, הפרסומים מתוכם, ודיון קצר אודותם.

5. כתבי היד שבידינו מתוארכים ע״י החוקרים לאמצע שנות הר׳. כך שכתב היד המקורי הוא קודם לתאריך זה, מלבד זאת ישנו טופס גט בכתבי היד והשנה בו היא ה׳ אלפים ק׳, על אף שאין בכך ראיה שהחיבור נכתב בשנה זו, מ״מ סביר שהוא נכתב בתאריך קרוב. כך שכפי הנראה הליקוט המקורי נעשה שנים לא רבות לאחר עקדתו של רבינו בשנת ה׳ אלפים נ״ח. הדבר נותן משנה תוקף לאותם דיבורים שלא חתום עליהם אחד מהראשונים הידועים לנו, שאף הם מקורם לפחות בשלהי תקופת רבותינו הראשונים (ראה גם להלן הערה 9 כי בכמה מקומות מובאים דברי המרדכי ארוך משולבים עם דברי המרדכי בספר האגודה שמחברו נעקד״ה בשנת הק׳). יש לציין שבאי אלו מקומות כותב המעתיק שתשובה זו אינה בספר מרדכי הגדול אך העתיקה ממקום אחר, למען תהיה לזכרון.

תשובות בספר 'תשובות בעלי התוספות' של פרופ' ר' א"י איגוס[6]. אף לאחרונה הדפיס פרופ' ר' שמחה עמנואל בספרו 'תשובות מהר"ם וחבריו' כמה תשובות שלא נדפסו עדיין, וגם ב'תשובות מהר"ם מרוטנבורג' מהד' מכון ירושלים נוספו משם תשובות וקטעים חדשים שלא נדפסו עד כה. אולם עד עתה לא יצא החיבור כמתכונתו, על סדר ספר המרדכי מתחילה ועד סוף, כיאה לליקוט עצום זה מדברי קדמונינו.

◆◆◆

בלשונות הפוסקים אנו מוצאים פעמים רבות ציטוטים בשם 'מרדכי ארוך' או 'מרדכי גדול', פעמים שנתכוונו למרדכי נוסח אושטרייך, שבדרך כלל גדול וארוך הוא יותר מנוסח ריינוס, פעמים שכוונתם היתה לספר המרדכי בעצמו, אלא שבאו להדגיש שאין כוונתם לחיבורו של הר"ש שליטשטט הקרוי 'מרדכי קצר', אך פעמים רבות שדבריהם מכוונים לחיבורנו זה[7] של 'מרדכי ארוך'[8].

היות וחיבור זה של 'מרדכי ארוך' נותר ספון וחתום עד עתה בכתבי יד, רובם המוחלט של גדולי הפוסקים לא הכירוהו מכלי ראשון, אלא בהעתקות ממספר מועט של מקומות שהובאו דבריו בספריהם של מלקטים קדמונים, כגון בהגהות הרמ"א על המרדכי, שלטי הגבורים, חידושי אנשי שם וכדו'. אך באותם המקומות הבודדים שהיו דבריו למראה עיניהם, קיבלו הדברים חביבות יתירה, רבים דנו בהם ובשיטתו ואף פסקום להלכה[9].

להלן נציין מספר דוגמאות שבהם ציטטו הפוסקים מהחיבור 'מרדכי ארוך' תחת שם זה או תחת השם 'מרדכי גדול'[10]:

א. **מנהגי מהרא"ק** (סי' יז), בענין קריאת התורה שלא ירד הקורא עד שיעמוד שם הנקרא לעלות אחריו (במהדורתנו מגילה אות כח).

ב. **מנהגי מהרא"ק** (סי' עט), בענין קריאת ההפטרה בשבת שירה כשיש חתן (מגילה אות נט).

ג. **מנהגי מהרי"ל** סדר תפילות של ר"ה (אות ט), על שינוי בתפילה כשיש ברית מילה בר"ה (ר"ה אות כו).

◆◆◆

6. היות ובידו היה רק כת"י הסמינר, ממילא במקומות שבהם נפלה טעות או דילוג כל שהוא בכתב יד זה, הועתקה התשובה עם הטעויות הנילוות אליה.

7. ידיעה זו כי במקומות רבים כינו הקדמונים את חיבורנו זה בשם 'מרדכי גדול', מתרצת תמיהות רבות של מהדירים בדורנו שאינם מוצאים את מבוקשם במרדכי שבדפוסים או במרדכי נוסח אושטרייך, ואף מפריכה הנחות של מהדירי המרדכי בבואם לחלק את כתבי היד למשפחותיהם (יעוין במבוא למרדכי על גיטין וקידושין שבאו במבוכה רבה מחמת חסרון ידיעתם על החיבור דנן). פעמים שציינו כי ציטוט של פלוני בשם מרדכי גדול אינו נמצא באף אחד מכתבי היד, כולל כתבי יד המשתייכים לנוסח אושטרייך, ובשל כך הסיקו כי אין בידינו נוסח טהור של אושטרייך. ונשמט מידיעתם כי ציטוט זה נמצא במרדכי ארוך שלפנינו ולכך היתה כוונת הכותב, ואין בכך קריאת תגר על השתייכות כתבי יד מסוימים למשפחת אושטרייך.

8. בבדיקה שערכנו נמצא כי בתקופה קדומה כינו בשם זה בעיקר את החיבור דנן, ואילו למרדכי נוסח אושטרייך קראו בשמו "מרדכי עסטרייך" וכדומה. יוצא דופן מבחינה זו הוא ספר האגור (הלכות חמץ ומצה סי' תשה), שעל אף היותו משתייך לתקופה הסמוכה למהרי"ל, מתייחס בכינוי זה למרדכי נוסח אושטרייך. בתקופה מאוחרת יותר, הב"ח - שהוא גדול המשתמשים בכינוי זה - ואחריו כל המעתיקים מדבריו, קוראים ברוב מוחלט של המקרים למרדכי נוסח אושטרייך בשם מרדכי ארוך. אולם גם הב"ח עצמו, במספר מקומות מביא מהחיבור דנן כדלהלן, ומכנהו גם בשם 'מרדכי ארוך'.

9. בספר האגודה (אשר מחברו חי ופעל בדור הסמוך לרבינו המרדכי) המרבה להביא את דברי המרדכי, לעתים בשמו וע"פ הרוב שלא בשמו, מביא פעמים רבות אף את דברי ה'מרדכי ארוך' בלי להזכירו בשמו, כאשר לעתים דבריו משולבים בתוך דברי המרדכי בעצמו. יש לציין, כי בהגהות אשר התווספו בתקופה מאוחרת יותר על גליונות כתבי היד של ה'מרדכי ארוך' מובאים דבריו ופסקיו של בעל האגודה.

10. בידי המהר"ם פדואה היו כתבי היד של מרדכי ארוך, שכן מתאר הוא שיש במדינתו שני כתבי יד שיש בהם חידושים רבים על המרדכי שאינם במרדכי הנדפסים, ואף מזכירו בתשובותיו (שו"ת סי' לה, ובסי' מ "אכן מצאתי הג"ה במרדכי ארוך שיש לי ואינו בדפוס ויש בו חדושים הרבה"), ויעויין בענין זה בספר גניזת אירופה חלק ב. פוסקים נוספים שנראה מדבריהם שהיה בידיהם כתב יד המכונה בשם 'מרדכי ארוך' הם מהר"י מינץ (שו"ת סי' יד, טו), מהר"י ברונא (שו"ת סי' קכב, ריא), מהר"ם מינץ (שו"ת סי' סג), שו"ת בנימין זאב (סי' קיח, קלב, רמח ועוד), שו"ת מים עמוקים (חלק א סי' לט) ועוד. ואכן, מרבית המובאות הנ"ל נמצאים בכת"י שבידינו.

ד. **מנהגי מהרי"ל** סדר תפלות חג הסוכות (אות ו), בענין אמירת פזמון זכור ברית בהושענות (סוכה אות לא).

ה. **מנהגי מהרי"ל** הל' ת"ב (אות ו), בענין אכילת בשר לכל הקרואים בברית מילה שבערב תשעה באב (תענית אות מו).

ו. **מנהגי מהרי"ל** הל' ת"ב (אות טז), בענין ברכת מאורי האש בת"ב שחל במוצאי שבת (ברכות אות קנז).

ז. **לקט יושר** (ח"ב עמ' סב ענין ב), בענין פדיון הבן בשבת (תשובות ופסקים ממרדכי ארוך אות מו).

ח. **שו"ת מהר"י מינץ** (סי' טו), בענין דברי הירושלמי אודות דיני ממונות בערב שבת (סנהדרין אות ס).

ט. **הגהות הרמ"א** על המרדכי בקידושין (רמז תצב), בענין אין לקבל צדקה ממשומד (קידושין אות כה).

י. **מטה משה** דיני שופר (סי' תתיב), סדר ברית מילה בר"ה (ר"ה אות כז)

יא. **ב"ח** או"ח (סי' קנה, ב), מדוע אין אנו נזהרים בפת שחרית (ברכות אות צה).

יב. **ב"ח** או"ח (סי' קנט, יא), שלא ליטול ידים מקטן דבעי כח גברא (ברכות אות קעג).

יג. **דרכי משה** או"ח (סי' תרע, א) **וברמ"א** (שם סעיף ב), בענין ריבוי הסעודות בחנוכה משום חנוכת המזבח (שבת אות סב).

יד. **שו"ת מהרי"ק** (סי' ז) אם יכול הרב לנדות החולק עליו (קידושין אות צ).

בנותן טעם להביא את דברי הבית מאיר ביו"ד סי' קפח, אשר לאחר שדן ארוכות לדחות את דברי המעיל צדקה והכרתי ופלתי בפירוש דברי הר"ש מקוצי, מוסיף בזה"ל: "לאחר כמה שנים שכתבתי כל זה, כשבא מפיורדא המופלא החריף מו"ה מרדכי מליסא העיד בפני ששמע מלמדן מופלג וחריף בפפד"מ ושמו מו"ה אברהם, והוא הגיד לו בפה מלא איך שהיה בידו ספר 'מרדכי ארוך' בכתב יד ושם מבואר להדיא פי' עובדא דהר"ש כסדר פירוש המעיל צדקה וכרתי ופלתי על ה'פאר פאל' בלי שום שינוי[11]". ראה תראה כמה יקרים וחביבים היו בעיני הפוסקים דברי ה'מרדכי ארוך', אף כשהגיע לאזניהם עדות שמיעה מכלי שני ושלישי ולא ראו ציטוט מפורש מדבריו.

דעת לנבון נקל להעריך כמה מילי חביבין היו עלומים מעיני הפוסקים בכל הדורות וכמה אור נוסף בעולמנו עתה עם הבאתם על מכבש הדפוס, ואי לאו דדלאי לך חספא מי משכחת מרגניתא תותה.

כתב יד וירצ'לי ועוד

כת"י זה הינו עותק מיוחד במינו של ספר המרדכי המצוי בספריית הסמינר הבישופי שבעיירה וירצ'ילי (מספרו C235 מ"ס 30923), אשר בסופו קולופון שנאמר בו **אני נתנאל טרבוט בן מ'ה'ר'ר' לוי איש ירושלים צ'ב'י' כתבתי לעצמי ולצרכי זה הספר הנקרא המרדכי, ותכל המלאכה ביום רביעי לירח אדר השני שנה וכל אשר לך יר'ב'ה**, היינו שנת רי"ז[12] וא"כ כת"י זה הינו מכתבי היד המאוחרים ביותר של המרדכי אשר נכתב שנים מעטות לפני הדפסת הספר (בשנת רמ"ד). כתב יד זה עשיר במיוחד בהוספות מסוגים שונים, בגוף הטקסט, ב'חלונות' שהכין הכותב מראש בתוך הטקסט ובגליונות בשולי העמודים.

גם כתב יד זה שימש בשנים האחרונות מקור לחוקרים ומלקטים, ובקבצים ומאספים שונים פורסמו קטעים מכת"י זה, כגון ב'מוריה', 'חצי גבורים', 'פליטת סופרים' ואחרים.

אף בכתבי יד אחרים של ספר המרדכי נוספו לעתים תוספות שונות, אם בגליונות ואם בחלונות, ובהם העתקות רבות של תשובות פסקים וביאורים על דברי המרדכי ואף שלא על דבריו.

מרביתן של ההגהות המצויות ב'חלונות' שבתוך דברי המרדכי בכת"י וירצילי מכילות נוסחאות שונות של המרדכי או תוספות המשתייכות ישירות לבית מדרשו (בחלקם הובאו בספרי האחרונים בשם מרדכי ישן), ואילו ההגהות

---

11. במהדורתנו הל' נדה אות ב.

12. נוסח הכתובה המובא בכתבי היד מתוארך לשנת רט"ז.

שבשולי הגליונות בחלקם הגדול הם תשובות הרשב״א או העתקות מספרי הטור, תוספות ספרדיות, פסקי ר״א מלונדרי״ש, בעלי הנפש לראב״ד, ארחות חיים ועוד, שנספחו בשנים מאוחרות לכתב היד, אמנם עדיין יש אף בהגהות הללו תשובות ופסקים רבים שלא שזפתן עין הדפוס מעולם, ומתוכם נדפסו חלק מתשובות הרשב״א.

ניתן לשער כי מקורן של הגהות החלון הינן מתוספות או מנוסחאות שהופיעו לפני המעתיק בחלונות או בגליונות של כתבי היד קדומים יותר אשר מהם העתיק, והם שולבו על ידו עם דברי המרדכי עצמם. משום כך נמצאו בהם הוספות אשר לוקטו על ידי תלמידיו מוסרי תורתו או בני בית מדרשו של המרדכי. לעומתן תוספות אשר נכתבו על גליונות כתב היד, במיוחד בכתה״י המאוחרים כדוגמת וירצ׳ילי וששון, ובפרט אותן ההגהות אשר נכתבו ע״י כותב אחר, בדרך כלל הינן תוספות מאוחרות שאינם מרבותיו או מתלמידיו של רבינו המרדכי, ואין שייכות אמיתית בינם לבין המרדכי.

שלטי גבורים החדש

בדפוס ונציה שי״ב וסביונטה שי״ד ואחריהם בדפוסים הבאים נוספו בחלק מהמסכתות תוספות לדברי המרדכי בשם **שלטי גבורים**, שחיברם וליקטם כפי הנראה רבי יהושע בועז[13]. רבים מהליקוטים שבדבריו הובאו בכתבי רבותינו הפוסקים, הרמ״א, הב״ח ועד לדורות האחרונים, וברור שיש תועלת מרובה בהשלמת חיבור חשוב זה. מעיון בכתבי היד שלפנינו נראה שרוב החיבור שנדפס הוא העתקה חלקית מהחלונות והגליונות שבכתב יד וירצ׳ילי, בתוספת העתקות מגליונות כתבי יד אחרים שאינם לפנינו.

אין לנו כל ידיעה או השערה על פי מה בחר המחבר אלו הוספות להכניס לחיבורו, ומדוע רובן הגדול של התוספות לא זכו להסתפח לנחלתו. אולם היות והחיבור במקורו הוא ליקוט חלקי מדברי רבותינו אשר נכתבו סביב ספר המרדכי בכתבי היד, צירפנו לחיבורו את החלונות והגליונות שבכתבי היד אשר טרם נדפסו, יחד עם החיבור ׳מרדכי ארוך׳, ומשלשת המקורות הללו יחדיו נוצר חיבור מחודש זה ׳**שלטי גבורים החדש**׳[14].

◆◆◆

על אף שהיה מקום להדפיס חיבור מחודש זה מסביב לדברי המרדכי, ובפרט את החיבור ׳מרדכי ארוך׳ שדבריו לעתים רבות הינם המשך ישיר לדברי המרדכי, במקומות שבהם קיצר או השמיט וכדו׳, אך מחמת הקיפו הגדול לא ניתן לעשות כן. משום כך הדפסנו את החיבור בשלמותו בסוף כל מסכת ומסכת, והוספנו ספרור לכל הגהה ותוספת, וציון בראש כל פיסקא על איזה מרמזי המרדכי או מדפי הגמ׳ נסובו הדברים. במקביל, אף בתוך דברי המרדכי צויין סימן כזה ▨ להפניה לחיבור שלטי גבורים החדש, למען ידע הלומד כי ישנה תוספת, השלמה או הגהה לענין בו עסק המרדכי. כך נהגנו אף במקומות (והם רבים) שאין ההוספה מתייחסת ישירות לדברי המרדכי, אלא הובאה שם אגב הנדון בדבריו. במקומות שבדברי השלטי גבורים

---

13. הרב אברהם חבצלת במוריה (שנה יח גליון ז-ח, תמוז תשנ״ב) תמה כיצד יתכן שחיבור זה הופיע כבר בכתב יד וירצ׳ילי כחמישים שנה לפני הולדתו של רבי יהושע בועז, ולכן הסיק כי הוא אינו בעל החיבור. אך לענ״ד אין כל תימה בדבר, לא נטען מעולם כי רבי יהושע בועז המציא או חיבר מדעתו את החיבור הלז, אלא שהחיבור הוא ליקוט של תשובות ופסקי ראשונים שהיו בגליונות כתבי היד (במאמר הנ״ל נטען שכל החיבור כולו הוא העתקה מכתבי יד בודלי ווירצ׳ילי, ואין הדבר כן, ישנם ליקוטים ותוספות בשלטי גבורים שאינם בכתבי היד הנ״ל, ולוקטו ממקומות אחרים). בעל החיבור בחר על פי שיקול דעתו אלו מהתשובות והפסקים להדפיס סביב המרדכי ואלו מהם - והם רבים - להניח ולא להביאם בחיבורו, ועל כן נקרא החיבור על שמו (גם ישנם אי אלו מקומות שהוסיף לפרש מדעתו, ראה למשל ע״ז אות טו במהדורתנו). עדיין קיימת השאלה מדוע לא הזכירו רבי יהושע בועז בתוך רשימת ספריו, אך מאידך קשה עד מאד לומר שבאותו ספר (הלכות רב אלפס) שנדפס בחיי רבי יהושע בועז נוספו שני חיבורים בעלי שם זהה, האחד הוא שלטי גבורים על הרי״ף שיצא מתחת ידו והשני שייך למחבר ומלקט עלום שם, ולכן סביר יותר להניח שרבי יהושע בועז הוא מחברם של שני החיבורים.

14. כן צורפו לחיבור הגהות בודדות מתוך הגהות מהר״ם טיקטין (שנדפסו ברובם ב׳חידושי אנשי שם׳), במקומות בהם לא נכנסו הגהותיו לגוף הספר או להערות העורך.

החדש ובפרט ב׳מרדכי ארוך׳ באה תוספת והארה על סוגיית הגמ׳ ואינה שייכת כלל לדברי המרדכי, צוין בראש הפיסקא רק לאיזה דף בגמ׳ היא שייכת, ואילו במרדכי עצמו לא צוין דבר.

קטעים בודדים מתוך שלטי הגבורים החדש - בעיקר במקומות שדבריו נסובו ישירות על דברי המרדכי, או שישנם שם הוספות נכבדות על דבריו אשר טרם שזפתן עין - שולבו אף בתוככי המרדכי כהגהות חלון. הקפדנו לשלב רק קטעים שאינם ארוכים יתר על המידה, כדי שלא תהא התוספת מרובה על העיקר. בקטעים אשר יש בהם תועלת רבה אך הם ארוכים למדי, צויין בחלון תמצית התוספת והפניה לגוף התוספת בשלטה״ג. יש לציין, כי כל הקטעים אשר הובאו כחלונות במרדכי, נכפלו שוב במקומם בשלטה״ג.

כאמור, מרבית ההוספות המצויות במקורות המרכיבים את שלטי גבורים החדש - מרדכי ארוך והגהות שבכת״י ורצ׳ילי וכת״י נוספים - מצויות כבר בספרי הגאונים והראשונים, ורק לעתים מצוי בהם שינוי נוסח משמעותי, מאידך, חפצנו מאוד להעלות את ה׳מרדכי ארוך׳ על מכבש הדפוס בצורה הקרובה ביותר למקור. על כן, הפרדנו בין הדבקים, והכללים אשר עמדו בפנינו היו כדלהלן:

מרדכי ארוך: העתקות של דברי רש״י, תוס׳, מרדכי (בין אם הם מופיעים באותה מסכת ובין במסכת אחרת) שאין בהם שנויי נוסח משמעותיים הושמטו. כמו כן העתקות של פרקים שלמים מתוך דברי הרמב״ם לא נדפסו במהדורתנו. אולם העתקות משאר חיבורי הקדמונים, אף המצויים כיום בידינו, הודפסו בשלימותם.

הגהות מכת״י ורצ׳ילי ואחרים: הגהות חלון שבכתבי היד והגהות שבשולי כת״י אשר מקורם בבית מדרשו של רבינו, בפרט הדברים שיש בהם מן החדש, וכן קטעים הנמצאים בכת״י יחיד של המרדכי וניכר בהם שאינן מנוסחאות המרדכי בעצמו נכללו בספר. העתקות של חיבורים המצויים כיום בידינו כגון רש״י, תוס׳, מרדכי, טור, ארחות חיים, שבלי הלקט, בעלי הנפש, שו״ת מהר״ם מרוטנבורג ועוד, לא הועתקו במהדורתנו. כמו כן, העתקות של הוספות שמקורם אינו מבית המדרש של המרדכי, רבותיו, תלמידיו ובני דורו, כגון תשובות הרשב״א, תוס׳ ספרדיות ועוד (מלבד אותם שנכללו מכבר בשלטי גבורים שבדפוסים הקיימים) לא נכללו בספרנו.

בכל הקטעים המופיעים כבר בתשובות ופסקי הראשונים אשר ישנם בידינו ממקורות אחרים לא הרחבנו בהערות ומובאות, ובפרט בספרים שכבר יצאו לאור מחדש מוארים ומוערים, והסתפקנו בציון מראי מקומות וכן בציון המקור שבו נדפסו הדברים, והרוצה להרחיב יפנה למקור המעין וירוה צמאונו משם. אמנם במקומות שבאו הדברים לראשונה בחיבורנו, השתדלנו להרחיב את היריעה כיאה לדברי רבותינו הראשונים, והוספנו הערות ודברי משא ומתן בדברי רבותינו. בשל כך, לא ראינו לנכון לציין בצורה בולטת מה הם הדברים שנדפסו כאן לראשונה, כי ניתן להבחין בכך בנקל, על פי ריבוי ההערות במקומות מסוימים.

◆◆◆

אבוא בדברי שבח והודאה להשי״ת על שזיכני להתחיל ולסיים ההדרת חיבור גדול וקדוש זה, והאיר עיני בלימוד והבנת דברי רבותינו הקדמונים.

וכאן המקום להודות גם לכל עורכי המרדכי ששמו עינם הטובה עלי והושיטו ידם לעזר וסיוע בהערות והארות ובליקוט דברי הקדמונים שבאו בחיבור, ובפרט להרב יעקב פרבשטיין שליט״א שעצתו הנבונה וראייתו הרחבה היו לי לעזר בכל ספק ושאלה ובפנוי מכשולות ומעקשים רבים. ועל כולם ידיד נפשי מקדם הרב משה בוקסבוים שליט״א שהכניסני ברוחב לבו לבית מדרשו הגדול ״מכון ירושלים״ ובלימודי עמו נתבררו ונתלבנו כמה וכמה ענינים ותוצאותיהם משוקעים בין דפי הספר. יעזרהו ויצליחהו השי״ת בכל אשר יפנה ובפרט בביסוס וקידום משאת נפשו ההדרת והוצאתם לאור עולם של כתבי רבותינו, וימלא משאלות לבו לטובה אכי״ר.

ובצאתי אפרוש כפי בתפילה שאור תורת הראשונים ישפיע עלי, על ב״ב ועל כל העוסקים במלאכת הקודש שלא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו וזרע זרענו עד עולם.

משה יצחק הלוי סגל